

Dagmara Dominik-Ogińska*

PRAWO DO SĄDU (PRAWO DO RZETELNEGO PROCESU) W ROZUMIENIU ART. 6 UST. 1 EUROPEJSKIEJ KONWENCJI PRAW CZŁOWIEKA I PODSTAWOWYCH WOLNOŚCI – WYBRANE ZAGADNIENIA KLUCZOWE DLA ZROZUMIENIA STANDARDU KONWENCYJNEGO W DZIEDZINIE PODATKÓW

Streszczenie: Celem niniejszego artykułu jest unaocznienie treści normatywnej standardu konwencyjnego w zakresie prawa do sądu (prawa do rzetelnego procesu), który powinien być uwzględniany w podatkach. Jest to o tyle istotne, że wspomniany standard jest jednym z wzorców dla oceny

* Doktor prawa Paris I Panthéon-Sorbonne w Paryżu, eMBA Francuskiego Instytutu Zarządzania w Warszawie, sędzia Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego we Wrocławiu, wyróżniona honorowym tytułem „Sędzia Europejski 2011 i 2014”, członek International Association of Tax Judges, International Fiscal Association i Association of EU Data Protection Judges, e-mail: dagmara.dominik@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0617-8286>

Received: 04.10.2025. Revised: 01.12.2025. Accepted: 03.12.2025.

© by the Author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Funding information: Not applicable. **Conflicts of interests:** None. **Ethical considerations:** The Author assures of no violations of publication ethics and takes full responsibility for the content of the publication. **The percentage share of the authors in the preparation of the work is:** D.D. -O. 100%. **Declaration regarding the use of GAI tools:** Not used.

krajowej procedury pod kątem spełnienia przez nią pożądaných gwarancji procesowych w celu zapewnienia jednostce praktycznie skutecznej ochrony prawnej.

Słowa kluczowe: prawa człowieka, prawo do sądu (prawo do rzetelnego procesu), standard prawny

THE RIGHT TO A FAIR TRIAL WITHIN THE MEANING OF ARTICLE 6(1) OF THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS – SELECTED ISSUES KEY TO UNDERSTANDING THE CONVENTION STANDARD IN THE FIELD OF TAXATION

Abstract: The purpose of this article is to reconstruct and systematise the normative content of the Convention standard concerning the right of access to a court (the right to a fair trial) and to identify the elements of that standard which are relevant in the field of taxation. This issue is of particular importance, as the Convention standard constitutes one of the key benchmarks for assessing national procedural frameworks in terms of their compliance with the requirements of effective judicial protection and procedural guarantees afforded to individuals.

Keywords: human rights, right to a court (right to a fair trial), legal standard

1. WPROWADZENIE

Prawa człowieka nie mają i nie powinny mieć waloru teoretycznego ani iluzorycznego, lecz wymiar rzeczywisty, tym bardziej w takiej dziedzinie, jaką są podatki. Jednym z takich praw jest prawo do sądu (prawo do rzetelnego procesu). Nie jest ono jedynie instrumentem umożliwiającym wykonywanie innych praw i wolności konstytucyjnych (konwencyjnych), lecz ma być samoistny i podlega ochronie niezależnie od naruszenia innych praw podmiotowych¹. W istocie mowa tu o normatywnym standardzie proceduralnym (konstytucyjnym, konwencyjnym, w tym unijnym), który stanowi wzorzec (punkt odniesienia) dla oceny krajowej procedury prawnej pod kątem spełnienia przez nią pożądaných gwarancji procesowych w celu zapewnienia jednostce praktycznie skutecznej ochrony prawnej². Obowiązek przestrzegania owych standardów wynika z najwyższej mocy prawnej

¹ Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 14 kwietnia 2004 r., sygn. SK 32/01, OTK-A 2004/4/35.

² M. Żak, *Pojęcie standardu prawnego w sieciowym systemie prawa*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2019, nr 1, s. 9 i nast.

Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej³, w systemie prawa wewnętrznego Rzeczypospolitej Polskiej przewidzianej w treści jej art. 8 oraz z przynależności Polski do Rady Europy⁴ i Unii Europejskiej⁵, a w konsekwencji zobowiązania Rzeczypospolitej do przestrzegania prawa międzynarodowego (art. 9 Konstytucji RP), jak i uznania, że ratyfikowane umowy międzynarodowe stanowią część krajowego porządku prawnego i są bezpośrednio stosowane⁶. Jeżeli wynika to z ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską umowy konstytuującej organizację międzynarodową, prawo przez nią stanowiące jest stosowane bezpośrednio, mając pierwszeństwo w przypadku kolizji z ustawami⁷.

Prawo do sądu (prawo do rzetelnego procesu) zostało określone w treści art. 45 ust. 1 Konstytucji RP, ale inspiracją dla niego był niewątpliwie przepis art. 6 ust. 1 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁸. Podobnie prawo do sądu (prawo do rzetelnego procesu) zostało uregulowane w treści art. 47 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej⁹, która to Karta ma moc traktatu¹⁰. W myśl art. 52 ust. 3

³ Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 – dalej: Konstytucja RP.

⁴ Polska przystąpiła do Rady Europy w dniu 26 listopada 1991 r., jednocześnie podpisując Europejską Konwencję Praw Człowieka – dalej: EKPC/Konwencja.

⁵ Polska przystąpiła do Unii Europejskiej w dniu 1 maja 2004 r., podpisując Traktat w Atenach w dniu 16 kwietnia 2003 r. – Akt dotyczący warunków przystąpienia Republiki Czeskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Cypryjskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Litewskiej, Republiki Węgierskiej, Republiki Malty, Rzeczypospolitej Polskiej, Republiki Słowenii i Republiki Słowackiej oraz dostosowań w Traktatach stanowiących podstawę Unii Europejskiej (Dz.U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864).

⁶ Art. 91 ust. 1 Konstytucji RP.

⁷ Art. 91 ust. 3 Konstytucji RP.

⁸ Konwencja sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2. Konwencja została ratyfikowana 19 stycznia 1993 r. i tego samego dnia weszła w życie w stosunku do Polski. Deklarację o uznaniu jurysdykcji Europejskiego Trybunału Praw Człowieka złożono 1 maja 1993 r. Po uznaniu przez rząd Rzeczypospolitej jurysdykcji Europejskiej Komisji Praw Człowieka (już nieistniejącej) i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka można już było składać skargi do Trybunału w Strasburgu przeciwko Rzeczypospolitej. W dniu 26 lipca 1994 r. Polska ratyfikowała protokoły nr 1 i 4, 18 października 2000 r. protokół nr 6, a 4 listopada 2002 r. protokół nr 7 (nadto ratyfikowała protokoły nr 2, 9 i 11, dotyczące kwestii proceduralnych). Dnia 1 września 2014 r. Polska ratyfikowała protokół nr 13, dotyczący całkowitego zniesienia kary śmierci; Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284.

⁹ Dz.Urz. UE z dnia 14 grudnia 2007 r. Nr 303, s. 1 – dalej: KPP/Karta.

¹⁰ Art. 6 ust. 1 Traktatu o Unii Europejskiej (Dz.Urz. UE z dnia 30 kwietnia 2004 r. Nr 90, poz. 864/30).

KPP w zakresie, w jakim niniejsza Karta zawiera prawa, które odpowiadają prawom zagwarantowanym w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, ich znaczenie i zakres są takie same, jak praw przyznanych przez tę konwencję. Niniejsze postanowienie nie stanowi przeszkody, aby prawo Unii przyznawało szerszą ochronę. W myśl zaś art. 52 ust. 4 KPP w zakresie, w jakim niniejsza Karta uznaje prawa podstawowe wynikające ze wspólnych tradycji konstytucyjnych państw członkowskich, prawa te interpretuje się zgodnie z tymi tradycjami. Ponadto zgodnie z art. 53 KPP żadne z postanowień niniejszej Karty nie będzie interpretowane jako ograniczające lub naruszające prawa człowieka i podstawowe wolności uznane, we właściwych im obszarach zastosowania, przez prawo Unii i prawo międzynarodowe oraz konwencje międzynarodowe, których Unia lub wszystkie państwa członkowskie są stronami, w szczególności przez europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności oraz przez konstytucje państw członkowskich. Powyższe oznacza, że prawa wynikające z EKPC stanowią minimalny standard ochrony. W konsekwencji państwa-strony EKPC mogą utrzymywać w swoim ustawodawstwie wyższy standard ochrony praw podstawowych bez uszczerbku dla zobowiązań wynikających z Konwencji¹¹ oraz ten wyższy standard ochrony może wynikać z prawa unijnego¹².

W myśl art. 6 ust. 2 Traktatu o Unii Europejskiej (TUE) Unia przystępuje do europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Przystąpienie do Konwencji nie narusza kompetencji Unii określonych w traktatach. Trzeba wyraźnie podkreślić, że kompetencja przystąpienia Unii do EKPC została zablokowana przez Trybunał Sprawiedliwości w opinii z 18 grudnia 2014 r. (2/13)¹³ z uwagi na zasadę autonomii prawa unijnego¹⁴. Prawa podstawowe, zagwarantowane w EKPC

¹¹ Zob. szerzej M. Taborowski, *Poziom ochrony praw podstawowych wynikający z Karty Praw Podstawowych UE jako przeszkoda dla przystąpienia Unii Europejskiej do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2015, nr 12, s. 28–34.

¹² Zob. szerzej K. Lenaerts, *Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej a ochrona praw podstawowych*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2013, nr 1, s. 4–16.

¹³ EU:C:2014:2454.

¹⁴ D. Miąsik, *Zasady i prawa podstawowe*, t. II, *System prawa Unii Europejskiej*, Warszawa 2022, s. 312; szerzej: K. Kowalik-Bańczyk, *Stosowanie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka jako umowy UE*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2014, nr 1, s. 40–47; A. Frąckowiak-Adamska, *Akcesja Unii Europejskiej do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka – ryzyko naruszenia zasady wzajemnego zaufania między państwami członkowskimi*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2015, nr 12, s. 35–39.

oraz wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych państwom członkowskim, stanowią część prawa Unii jako zasady ogólne prawa (art. 6 ust. 3 TUE). Dodatkowo, zgodnie z wyjaśnieniami do Karty¹⁵, akapit drugi art. 47 KPP odpowiada art. 6 ust. 1 EKPC. Wskazano, że w prawie Unii prawo do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy nie jest ograniczone do spraw odnoszących się do praw i obowiązków o charakterze cywilnym. Jest to jedna z konsekwencji faktu, że Unia jest podmiotem prawa, zgodnie z wyrokiem TSUE *Les Verts* przeciwko Parlamentowi Europejskiemu, 294/83¹⁶. Niemniej jednak, z wyjątkiem ich zakresu zastosowania, gwarancje przyznane przez EKPC mają zastosowanie w podobny sposób w Unii.

Powyżej wskazane zależności normatywne pokazują spójność relacji pomiędzy Konstytucją RP, EKPC i KPP w zakresie praw podstawowych¹⁷. Jednakże minimalnym standardem konwencyjnym jest standard wywodzony z EKPC. Stąd też aby zrozumieć istotę prawa do sądu (prawa do rzetelnego procesu), koniecznym jest poznanie jego treści normatywnej wynikającej z art. 6 ust. 1 EKPC oraz orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka¹⁸. Jedynie zrozumienie konwencyjnego standardu pozwoli ocenić poziom standardu konstytucyjnego, jak i unijnego, jak też dostrzec ich ewolucję. Stąd też zamierzeniem niniejszego artykułu jest unaocznienie niektórych wybranych aspektów omawianego prawa podstawowego.

Stosownie do treści art. 6 ust. 1 EKPC każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą przy rozstrzyganiu o jego prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym albo o zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej. Postępowanie przed sądem jest jawne, jednak prasa i publiczność mogą być wyłączone z całości lub części rozprawy sądowej ze względów obyczajowych, z uwagi na porządek publiczny lub bezpieczeństwo państwowe w społeczeństwie demokratycznym, gdy wymaga tego dobro małoletnich lub gdy

¹⁵ Wyjaśnienia dotyczące Karty Praw Podstawowych UE (2007/C 303/02) (Dz.Urz. UE Nr C 303, s. 17).

¹⁶ Wyrok TSUE z dnia 23 kwietnia 1986 r., 294/83, *Les Verts* przeciwko Parlamentowi Europejskiemu, EU:C:1986:166, pkt 23.

¹⁷ Szerzej por. D. Dominik-Ogińska, *System ochrony praw podstawowych w Unii Europejskiej*, [w:] *Prawo podatkowe Unii Europejskiej. Węzłowe zagadnienia*, red. B. Brzeziński, A. Franczak, K. Lasiński-Sulecki, Warszawa 2025, s. 45 i nast.; D. Miąsik, *Prawa podstawowe*, [w:] *Zasady i prawa podstawowe*, t. II, s. 261 i nast.

¹⁸ Dalej: ETPC/Trybunał.

służy to ochronie życia prywatnego stron, albo też w okolicznościach szczególnych, w granicach uznanych przez sąd za bezwzględnie konieczne, kiedy jawność mogłaby przynieść szkodę interesom wymiaru sprawiedliwości¹⁹.

Już pobieżna lektura treści wyżej wymienionego przepisu uzmysławia nam, że zawiera on część cywilną i część karną. Jednakże w przypadku spraw podatkowych, o czym będzie mowa poniżej, sytuacja się komplikuje, gdyż niektóre z nich będą poza zakresem zastosowania Konwencji, inne zaś będą uznawane za „sprawy cywilne”, a jeszcze inne za „sprawy karne”.

Orzecznictwo ETPC wprost wskazuje, że prawo do rzetelnego procesu sądowego, gwarantowane w art. 6 ust. 1 EKPC²⁰, należy interpretować w świetle zasady rządów prawa, która wymaga, by strony sporu miały dostęp do skutecznego środka prawnego, umożliwiającego im dochodzenie swoich praw o charakterze cywilnym²¹. Co się tyczy procesu karnego, to kluczową zasadą regulującą stosowanie art. 6 EKPC jest sprawiedliwość²². Jednak to, co stanowi sprawiedliwy proces, nie może być przedmiotem jednej niezmienniej zasady, ale musi zależeć od okoliczności danej sprawy²³. Warto zauważyć, że w każdej sprawie będącej przedmiotem rozpoznania przez Trybunał ma miejsce ocena ogólnej sprawiedliwości postępowania

¹⁹ Każdego oskarżonego o popełnienie czynu zagrożonego karą uważa się za niewinnego do czasu udowodnienia mu winy zgodnie z ustawą (art. 6 ust. 2 EKPC). Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do: a) niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji w języku dla niego zrozumiałym o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia; b) posiadania odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania obrony; c) bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, a jeśli nie ma wystarczających środków na pokrycie kosztów obrony – do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, gdy wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości; d) przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków oskarżenia oraz żądania obecności i przesłuchania świadków obrony na takich samych warunkach jak świadków oskarżenia; e) korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie (art. 6 ust. 3 EKPC).

²⁰ Zob. szerzej Guide sur l'article 6 de la Convention européenne des droits de l'homme, Droit à un procès équitable (volet civil), 2023, <https://ks.echr.coe.int/fr/web/echr-ks/article-6-civil> (dostęp: 06.03.2025) oraz Guide sur l'article 6 de la Convention européenne des droits de l'homme, Droit à un procès équitable (volet pénal), 2024, <https://ks.echr.coe.int/fr/web/echr-ks/article-6-criminal> (dostęp: 30.09.2025).

²¹ Wyroki ETPC z: 15 marca 2022 r., Grzęda przeciwko Polsce, nr 43572/18, §§ 342–343; 21 lutego 1975 r., Golder przeciwko Wielkiej Brytanii, nr 4451/70, §§ 28–36 (wszystkie wyroki dostępne na stronie HUDOC, <https://hudoc.echr.coe.int/>, dostęp: 03.10.2025).

²² Wyrok ETPC z 10 lipca 2012 r., Gregačević przeciwko Chorwacji, nr 58331/09, § 49.

²³ Wyrok ETPC z 13 września 2006 r., Ibrahim i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr 50541/08, 50571/08, 50573/08 and 40351/09), § 250.

karnego. Zgodność z wymogami rzetelnego procesu sądowego musi być badana każdorazowo z uwzględnieniem przebiegu całego postępowania, a nie na podstawie izolowanego rozpatrzenia jednego konkretnego aspektu lub jednego konkretnego zdarzenia. Nie można jednak wykluczyć, że konkretny czynnik może mieć tak decydujące znaczenie, że umożliwi ocenę rzetelności procesu na wcześniejszym etapie postępowania²⁴.

Prawo do sądu obejmuje prawo do wszczęcia postępowania (prawo dostępu do sądu), prawo do rozstrzygnięcia sporu przez sąd oraz prawo do wykonywania wyroków sądowych, co zostanie poruszone w dalszej części artykułu. Przy czym warto jest w pierwszej kolejności zwrócić uwagę na specyfikę użytych pojęć w treści art. 6 ust. 1 EKPC oraz poruszyć kwestię spraw podatkowych na gruncie tego przepisu.

2. SPRAWY PODATKOWE PRZED ETPC A KWESTIA PRAWA DO SĄDU

Wydawałoby się, że wykładnia językowa wyżej wymienionego przepisu, a zwłaszcza treść art. 6 ust. 1 EKPC wskazująca na „prawa i obowiązki o charakterze cywilnym”²⁵ czy „oskarżenie w sprawie karnej” nie daje możliwości zastosowania tego przepisu do spraw podatkowych. Nic bardziej mylnego.

Orzecznictwo ETPC interpretuje pojęcie „sprawy cywilnej” czy „sprawy karnej” na gruncie Konwencji w sposób odmienny, niż to wynika z ustawodawstwa krajowego, czyli pojęcia te mają walor autonomiczny²⁶. To nie kwalifikacja prawna, ale treść materialna i skutki wynikające z prawa krajowego danego państwa decydują o tym, czy prawo lub obowiązek²⁷ należy uznać za taki, który ma „charakter cywilny” w świetle EKPC. Innymi słowy, aby art. 6 ust. 1 EKPC w jego części dotyczącej spraw cywilnych miał zastosowanie, musi istnieć „spór” dotyczący „prawa” – lub „obowiązku” – które można uznać, przynajmniej na podstawie dyskusyjnych argumentów, za

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ W niniejszym artykule większy nacisk położono na aspekty procesu tzw. cywilnego aniżeli procesu karnego, który będzie miał szersze zastosowanie do spraw podatkowych. Odnośnie do aspektów procesu karnego będzie on miał mniejsze znaczenie, choć określone gwarancje ujawniają się zwłaszcza na gruncie sankcji podatkowych.

²⁶ Odnośnie do oskarżenia w sprawie karnej – wyroki ETPC z: 23 marca 2016 r., *Blokhin c. Russe* [WI], § 179; 26 marca 1982 r., *Adolf przeciwko Austrii*, § 30; M. Richardson, *Taxpayers' Right to Defence in the EU Law and European Convention on Human Rights Regimes*, Amsterdam 2024, s. 185 i n.

²⁷ Wyrok ETPC z 28 maja 2020 r. (28 sierpnia 2020 r. – wersja ostateczna), *Evers przeciwko Niemcom*, 17895/14, § 65.

uznane w prawie krajowym, niezależnie od tego, czy jest ono chronione na mocy EKPC. Spór musi być rzeczywisty i poważny. Może on dotyczyć nie tylko faktycznego istnienia prawa, ale także jego zakresu i sposobu wykonywania. Zaś wynik postępowania musi mieć bezpośrednie znaczenie dla danego prawa, a same znikome powiązania lub odległe konsekwencje nie są wystarczające, aby zastosować art. 6 ust. 1 EKPC²⁸.

Z kolei istnienie lub brak „oskarżenia w sprawie karnej” jest definiowane jako „oficjalne zawiadomienie danej osoby przez właściwy organ o zarzucie popełnienia przestępstwa”. Taka definicja wskazuje kryterium, że „sytuacja [podejrzanego] znacząco się zmieniła”²⁹. Dla oceny, czy mamy do czynienia ze sprawą karną na gruncie EKPC pomocne są trzy kryteria, nazywane „kryteriami Engela”³⁰. Pierwszym z tych kryteriów jest kwalifikacja prawna przestępstwa w prawie krajowym, drugim – sam charakter przestępstwa, a trzecim – surowość kary, jaką może ponieść sprawca³¹. Drugie i trzecie kryterium są alternatywne i nie muszą się kumulować. Nie wyklucza to przyjęcia podejścia łącznego, o ile oddzielna analiza każdego z kryteriów nie pozwala na wyciągnięcie jednoznacznego wniosku co do istnienia oskarżenia w sprawie karnej³². Okoliczność, że dana osoba nie podlega karze pozbawienia wolności, nie ma sama w sobie decydującego znaczenia dla zastosowania części karnej art. 6 EKPC, ponieważ, jak wielokrotnie podkreślał ETPC, względna nieistotność sprawy nie może pozbawić przestępstwa jego wewnętrznego charakteru karnego³³. Wymogi dotyczące rzetelnego procesu sądowego zgodnie z art. 6 EKPC są bardziej rygorystyczne w sferze prawa karnego niż w dziedzinie

²⁸ Wyroki ETPC z: 3 kwietnia 2012 r., Boulois przeciwko Luksemburgowi [WI], nr 37575/04, § 90; 19 września 2017 r., Regner przeciwko Republice Czeskiej [WI], nr 35289/11, § 99.

²⁹ Wyroki ETPC z: 27 lutego 1980 r., Deweer przeciwko Belgii, §§ 42, 44 i 46; 15 lipca 1982 r., Eckle przeciwko Niemcom, § 73; 13 września 2006 r., Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], § 249; 12 maja 2017 r., Simeonovi przeciwko Bułgarii, [WI], § 110.

³⁰ Kryteria te zostały po raz pierwszy wskazane w wyroku ETPC z 8 czerwca 1976 r., Engel i in. przeciwko Holandii, § 82.

³¹ Wyrok ETPC z 1 czerwca 2023 r., Grosam przeciwko Republice Czeskiej [WI], nr 19750/13, § 113.

³² Wyroki ETPC z: 9 października 2003 r., Ezeh i Connors przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr 39665/98 i 40086/98, § 82; 23 listopada 2006 r., Jussila przeciwko Finlandii [WI], nr 73053/01, §§ 30–31; 22 grudnia 2020 r., Gestur Jónsson i Ragnar Halldór Hall, nr 68273/14 i nr 68271/14, §§ 75 i 77–78.

³³ Wyroki ETPC z: 6 listopada 2018 r., Ramos Nunes de Carvalho e Sá, nr 55391/13 i in., § 122; 22 grudnia 2020 r., Gestur Jónsson i Ragnar Halldór Hall, nr 68273/14

prawa cywilnego³⁴. Jednakże gwarancje karne niekoniecznie znajdują pełne – rygorystyczne – zastosowanie we wszystkich sprawach, w szczególności tych, które nie należą do tradycyjnych kategorii prawa karnego, takich jak postępowania w sprawie dopłat podatkowych³⁵. Ważnym aspektem, który wypada zauważyć, jest postępowanie przeciwko osobie zmarłej, które jest sprzeczne z zasadami wynikającymi z art. 6 EKPC, ponieważ ze swej natury jest niezgodne z zasadą równości broni i wszystkimi gwarancjami rzetelnego procesu. Co więcej, oczywiste jest, że nie da się ukarać osoby zmarłej i co najmniej w tej mierze postępowanie karne jest utrudnione. Ponadto jakakolwiek kara wymierzona osobie zmarłej narusza jej godność. W końcu postępowanie przeciwko osobie zmarłej sprzeczne jest z przedmiotem i celem art. 6 EKPC, jak również z zasadą dobrej wiary i zasadą efektywności nieodłącznie związanymi z tym przepisem³⁶.

Warto jest wskazać, że w wyroku z 12 lipca 2001 r. w sprawie Ferrazzini przeciwko Włochom³⁷ Trybunał wyraził pogląd, że kwestie podatkowe stanowią zasadniczą część prerogatyw władzy publicznej, a publiczny charakter relacji między podatnikiem a organem podatkowym pozostaje dominujący. W związku z tym ETPC stwierdził, że spory podatkowe nie wchodzą w zakres praw i obowiązków o charakterze cywilnym, pomimo skutków majątkowych, które nieodłącznie miały miejsce u podatnika.

Pomimo powyższego wyroku Trybunał zmierzył się z kwestią naruszenia art. 6 ust. 1 EKPC w sprawach z wątkiem podatkowym. Były to następujące sprawy: zapłaty podatków wbrew wyrokowi sądu karnego uniewinniającemu podatnika w tym zakresie³⁸, równoległe toczących się postępowań celnych, karnych i podatkowych oraz zapewnienia prawa do obrony³⁹, nałożenia sankcji karnych na spadkobierców za długi podatkowe zmarłego⁴⁰, braku prawa do obrony w sprawie wymiaru podatku

i nr 68271/14, § 78; 3 listopada 2022 r., Vegotex International S.A. przeciwko Belgii [WI], nr 49812/09, § 67.

³⁴ Wyroki ETPC z: 11 lipca 2017 r., Moreira Ferreira przeciwko Portugalii (nr 2) [WI], nr 19867/12, § 67; 29 listopada 2016 r., Carmel Saliba przeciwko Malcie, nr 24221/13, § 67.

³⁵ Wyrok ETPC z 23 listopada 2006 r., Jussila przeciwko Finlandii [WI], nr 73053/01, § 43.

³⁶ Wyroki ETPC z: 27 sierpnia 2019 r., Magnitskiy i Inni przeciwko Rosji, nr 32631/09 i nr 53799/12, § 281; 8 lipca 2008 r., Grădinar przeciwko Mołdawii, §§ 90–104.

³⁷ Wyrok ETPC z 12 czerwca 2001 r., Ferrazzini przeciwko Włochom nr 44759/98, § 27.

³⁸ Wyrok ETPC z 23 października 2014 r., Melo Tadeu v. Portugal, nr 27785/10.

³⁹ Wyrok ETPC z 24 lutego 1994 r., Bendenoun przeciwko Francji, nr 12547/86.

⁴⁰ Wyrok ETPC z 29 sierpnia 1997 r., A.P., M.P. i T.P. przeciwko Szwajcarii, skarga nr 19958/92.

dochodowego i nałożenia kary pieniężnej⁴¹, prawa do zachowania milczenia i prawa do nieoskarżania samego siebie w postępowaniu podatkowym⁴², dodatkowego zobowiązania podatkowego⁴³, grzywny podatkowej⁴⁴, nakładania i obliczania kar w odniesieniu do wartości opodatkowania⁴⁵, braku dostępu do sądu w sprawach dotyczących dodatkowych zobowiązań podatkowych⁴⁶, ograniczenia prawa podatnika do przesłuchania świadków w zakresie procedury postępowania w sprawie uchylania się od opodatkowania⁴⁷, cofnięcia preferencyjnego traktowania podatkowego⁴⁸, braku wystarczającego uzasadnienia wyroku sądu w sprawie zobowiązań podatkowych⁴⁹, nałożenia kar podatkowych z tytułu nieprzekazania przez podatnika informacji o kontach bankowych⁵⁰, przekroczenia rozsądnego terminu procedury podatkowej⁵¹, przeszukania na mocy nakazu sądowego w sprawie oszustwa podatkowego⁵², odszkodowania za szkody poniesione na skutek niezgodnego z prawem zajęcia dla zabezpieczenia należności podatku akcyzowego⁵³.

Analiza wskazanych spraw nie pozwala zatem stwierdzić w tak jednoznaczny sposób, że art. 6 ust. 1 EKPC nie ma zastosowania do spraw podatkowych⁵⁴.

⁴¹ Wyrok ETPC z 27 marca 1998 r., J.J. przeciwko Holandii, nr 21351/93.

⁴² Wyrok ETPC z 3 maja 2001 r., J.B. przeciwko Szwajcarii, nr 31827/96.

⁴³ Wyrok ETPC z 23 listopada 2006 r., Jussila przeciwko Finlandii [WI], nr 73053/01.

⁴⁴ Wyrok ETPC z 7 czerwca 2012 r., Segame S.A. przeciwko Francji, nr 4837/06.

⁴⁵ Wyrok ETPC z 20 września 2011 r., OAO Neftyanaya Kompaniya YUKOS przeciwko Rosji, nr 14902/04.

⁴⁶ Wyrok ETPC z 23 listopada 2002 r., Janosevic przeciwko Szwecji oraz Västberga Taxi Aktiebolag i Vulic przeciwko Szwecji, nr 34619/97 i 36985/97.

⁴⁷ Wyrok ETPC z 2 maja 2017 r., Chap Ltd przeciwko Armenii, nr 15485/09.

⁴⁸ Decyzja ETPC z 17 maja 2006 r., Société Oxygène Plus przeciwko Francji, nr 76959/11 – niedopuszczalność.

⁴⁹ Wyrok ETPC z 14 grudnia 2021 r., Melgarejo Martinez de Abellanos c. Espagne, nr 11200/19.

⁵⁰ Wyrok ETPC z 4 października 2022 r., De Legé c. Pays-Bas, nr 58342/15.

⁵¹ Wyrok ETPC z 3 listopada 2022 r., Vegotex International S.A. c. Belgique [WI], nr 49812/09.

⁵² Decyzja ETPC z 8 stycznia 2002 r., Keslassy przeciwko Francji, nr 51578/99 – niedopuszczalność.

⁵³ Wyrok ETPC z 5 października 2023 r., Ruciński przeciwko Polsce, nr 22716/12.

⁵⁴ Por. M. Krzyżanowska-Mierzevska, *Europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności w Polsce – refleksje po trzydziestej rocznicy ratyfikacji*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2024, nr 5, s. 4–18.

3. PRAWO DOSTĘPU DO SĄDU

Uwzględniając zasadę praworządności⁵⁵ i unikania arbitralnej władzy, które leżą u podstaw EKPC, należy wskazać, że prawo dostępu do sądu jest nieodłącznym elementem gwarancji zapisanych w art. 6 EKPC⁵⁶. W przypadku braku dostępu do niezależnego i bezstronnego sądu zawsze pojawia się kwestia zgodności z zasadą praworządności⁵⁷. Zatem aby wszelkie przepisy krajowe wykluczające dostęp do sądu miały jakikolwiek skutek w konkretnej sprawie, muszą być one zgodne z zasadą praworządności⁵⁸. Prawo dostępu do sądów nie ma charakteru absolutnego i może podlegać dorozumianym ograniczeniom⁵⁹. Do Trybunału nie należy rozstrzyganie sporów dotyczących interpretacji prawa krajowego regulującego dostęp do sądu. Jego rolą jest raczej weryfikacja zgodności z Konwencją skutków takiej interpretacji⁶⁰. Dodatkowo prawo dostępu do sądu musi być jednocześnie praktyczne i skuteczne, a nie teoretyczne i iluzoryczne⁶¹. Skuteczne prawo dostępu oznacza, że jednostka musi posiadać wyraźną i praktyczną możliwość zakwestionowania czynności stanowiącej ingerencję w jej prawa⁶². Prawo to należy odróżnić od prawa gwarantowanego w art. 13 EKPC⁶³.

⁵⁵ Por. szerzej R. Spano, *Zasada rządów prawa jako gwiazda przewodnia w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka – trybunał strasburski a niezawisłość sądownictwa*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2021, nr 5, s. 4–16.

⁵⁶ Wyroki ETPC z: 21 lutego 1975 r., Golder przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, §§ 28–36; 15 marca 2022 r., Grzęda przeciwko Polsce [WI], nr 43572/18, § 298; 5 kwietnia 2018 r., Zubac przeciwko Chorwacji [WI], nr 40160/12, §§ 76 i nast.

⁵⁷ Wyrok ETPC z 15 marca 2022 r., Grzęda przeciwko Polsce [WI], nr 43572/18, § 343.

⁵⁸ *Ibidem*, § 299.

⁵⁹ Wyroki ETPC z: 21 lutego 1975 r., Golder przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, skarga nr 4451/70, § 38; 17 stycznia 2012 r., Stanev przeciwko Bułgarii [WI], nr 36760/06, § 230.

⁶⁰ Zob. np. wyroki ETPC z: 11 stycznia 2001 r., Platakou przeciwko Grecji, nr 38460/97, §§ 37–39; 6 grudnia 2001 r., Yagtzilar i Inni przeciwko Grecji, skarga nr 41727/98, § 25; 21 czerwca 2011 r., Bulfracht Ltd przeciwko Chorwacji, skarga nr 53261/08, § 35.

⁶¹ Wyrok ETPC z 4 grudnia 1995 r., Bellet przeciwko Francji, skarga nr 23805/94, § 36; por. szerzej D. Dominik-Ogińska, *Proceduralne standardy unijne w zakresie VAT – wybrane aspekty*, [w:] *Minimalizacja ryzyka oszustw i nadużyć podatkowych. Metody ochrony przed nieuczciwymi praktykami. Problematyka podatkowa i karna*, red. eadem, J. Matarewicz, W. Morawski, Warszawa 2025, s. 29–64.

⁶² Wyrok ETPC z 4 grudnia 1995 r., Bellet przeciwko Francji, skarga nr 23805/94, §§ 36–38.

⁶³ Wyrok ETPC z 14 stycznia 2020 r., X i inni przeciwko Rosji, nr 78042/16 i nr 66158/14, § 50.

Przepisy regulujące proceduralne czynności, które należy podjąć, oraz terminy, których należy przestrzegać przy składaniu środka prawnego wniosku o kontrolę sądową, mają na celu zapewnienie prawidłowego wymiaru sprawiedliwości i przestrzegania w szczególności zasady pewności prawa⁶⁴. W związku z tym przedmiotowe zasady lub ich stosowanie nie powinny uniemożliwiać stronom postępowania korzystania z dostępnych środków odwoławczych⁶⁵. W istocie każda sprawa jest oceniana jako całość w świetle szczególnych cech danego postępowania⁶⁶. Stosując przepisy proceduralne, sądy muszą unikać zarówno nadmiernego formalizmu, który mógłby naruszyć sprawiedliwość postępowania, jak i nadmiernej elastyczności, która mogłaby spowodować, że wymogi proceduralne określone w ustawach stałyby się bez znaczenia⁶⁷. Przestrzeganie sformalizowanych zasad postępowania, dzięki którym strony mogą uzyskać rozstrzygnięcie sporu, jest cenne i ważne, ponieważ pozwala ograniczyć swobodę decyzyjną, zapewnić równość stron, zapobiegać arbitralności, zapewnić skuteczne rozstrzygnięcie sporu i wydanie orzeczenia w rozsądnym terminie oraz zagwarantować pewność prawa i poszanowanie sądu⁶⁸.

Warto przy okazji wspomnieć, że art. 6 EKPC nie wymaga, aby państwa ustanowiły sądy apelacyjne lub kasacyjne. Jednakże, jeżeli takie sądy już istnieją, gwarancje wywodzone z art. 6 ust. 1 EKPC muszą być przestrzegane, w szczególności w zakresie, w jakim zapewnia on stronom procesowym skuteczne prawo dostępu do sądów w celu podejmowania decyzji dotyczących ich praw i obowiązków w postępowaniu sądowym⁶⁹. Do Trybunału

⁶⁴ Wyrok ETPC z 15 października 2002 r. (15 stycznia 2003 r. – wersja ostateczna), *Cañete de Goñi przeciwko Hiszpanii*, nr 55782/00, § 36.

⁶⁵ Wyroki ETPC z: 25 stycznia 2000 r. (25 kwietnia 2000 r. – wersja ostateczna), *Miragall Escolano i inni przeciwko Hiszpanii*, nr 38366/97 i in., § 36; 12 listopada 2002 r. (12 marca 2003 r. – wersja ostateczna), *Zvolský i Zvolská przeciwko Republice Czeskiej*, nr 46129/99, § 51.

⁶⁶ Wyrok ETPC z 30 października 2018 r., *Kurşun przeciwko Turcji*, nr 22677/10, §§ 103–104.

⁶⁷ Wyrok ETPC z 31 stycznia 2017 r., *Hasan Tunç i inni przeciwko Turcji*, nr 19074/05, §§ 32–33.

⁶⁸ Wyrok ETPC z 5 kwietnia 2018 r., *Zubac przeciwko Chorwacji* [WI], nr 40160/12, § 96.

⁶⁹ Wyroki ETPC z: 18 lutego 2009 r., *Andrejeva przeciwko Łotwie* [WI], skarga nr 55707/00, § 97; 23 października 1996 r., *Levages Prestations Services przeciwko Francji*, skarga nr 21920/93, § 44; 19 grudnia 1997 r., *Brualla Gómez de la Torre przeciwko Hiszpanii*, skarga nr 155/1996/774/975, § 37; 14 listopada 2000 r., *Annoni di Gussola i inni przeciwko Francji*, skargi nr 31819/96 i 33293/96, § 54; 5 kwietnia 2018 r., *Zubac przeciwko Chorwacji*, skarga nr 40160/12, § 80. Do ETPC nie należy ocena słuszności wyborów

nie należy ocena słuszności wyborów dokonanych przez umawiające się państwa w odniesieniu do ograniczeń dostępu do sądu. Rola Trybunału ogranicza się do weryfikacji zgodności z EKPC wynikających z nich konsekwencji. W tym względzie należy pamiętać, że sposób, w jaki art. 6 ust. 1 EKPC ma zastosowanie do sądów apelacyjnych lub kasacyjnych, zależy od specyfiki danego postępowania. Dokonując tej oceny, należy wziąć pod uwagę postępowanie jako całość w krajowym porządku prawnym oraz rolę, jaką odgrywa w nim sąd kasacyjny, ponieważ warunki dopuszczalności kasacji mogą być bardziej rygorystyczne niż w przypadku apelacji⁷⁰. Ponadto ustalenie przez prawo określonego progu jurysdykcji mającego zastosowanie do odwołań do sądu najwyższego stanowi nałożenie uzasadnionego i rozsądnego wymogu proceduralnego, biorąc pod uwagę samą istotę roli odgrywanej przez ten sąd, który jest powołany do rozpatrywania wyłącznie spraw o wymaganym poziomie ważności⁷¹. Oceniając, czy postępowanie przed sądem apelacyjnym lub sądem kasacyjnym było zgodne z wymogami art. 6 ust. 1 EKPC, bierze się pod uwagę zakres, w jakim sprawa została rozpatrzona przez sądy niższej instancji, fakt czy postępowanie przed tymi sądami budziło wątpliwości co do rzetelności, a także rolę danego sądu⁷². Zasada ta ma zastosowanie w szczególności, gdy chodzi o warunki dopuszczalności apelacji (kasacji), ponieważ kwestia ta z natury podlega regulacjom ze strony państwa, które posiada pewien margines swobody

dokonanych przez umawiające się państwa w odniesieniu do ograniczeń dostępu do sądu. Jego rola sprowadza się do weryfikacji zgodności z Konwencją wynikających z nich konsekwencji. Do Trybunału nie należy również rozstrzyganie sporów dotyczących interpretacji prawa krajowego regulującego dostęp do sądu; jego rolą jest raczej weryfikacja zgodności z Konwencją skutków takiej interpretacji (zob. np. wyroki ETPC: 11 stycznia 2001 r., Platakou przeciwko Grecji, skarga nr 38460/97, §§ 37–39; 6 grudnia 2001 r., Yagtzilar i Inni przeciwko Grecji, skarga nr 41727/98, § 25; 21 czerwca 2011 r., Bulfracht Ltd przeciwko Chorwacji, skarga nr 53261/08, § 35).

⁷⁰ Wyroki ETPC z: 23 października 1996 r., Levages Prestations Services, skarga nr 21920/93, § 45; 19 grudnia 1997 r., Brualla Gómez de la Torre, skarga nr 155/1996/774/975, § 37; 2 listopada 2006 r., Kozlica przeciwko Chorwacji, skarga nr 29182/03, § 37; 7 lipca 2015 r., Shamoyan przeciwko Armenii, skarga nr 18499/08, § 29.

⁷¹ Wyroki ETPC z: 21 czerwca 2011 r., Dobrić przeciwko Serbii, skargi nr 2611/07 i 15276/07, § 54; 2 października 2012 r., Jovanović przeciwko Serbii, skarga nr 32299/08, § 48.

⁷² Wyroki ETPC z: 23 października 1996 r., Levages Prestations Services, skarga nr 21920/93, §§ 45–49; 19 grudnia 1997 r., Brualla Gómez de la Torre, skarga nr 155/1996/774/975, §§ 37–39; 16 listopada 2000 r., Sotiris i Nikos Koutras ATTEE przeciwko Grecji, skarga nr 39442/98; decyzja ETPC z 24 października 2002 r., Nakov przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, skarga nr 68286/01.

w tym zakresie⁷³. Warunki dopuszczalności kasacji w kwestii prawnej mogą być bardziej rygorystyczne niż w przypadku apelacji⁷⁴. Trybunał uwzględnił również szczególną rolę Naczelnego Sądu Administracyjnego (NSA) i uznał za dopuszczalne, że mogą istnieć bardziej rygorystyczne kryteria dopuszczalności postępowań przed tym sądem⁷⁵.

Do naruszenia prawa dostępu do sądu dochodzi wówczas, gdy przepisy przestają służyć celom „pewności prawa” i „właściwego wymiaru sprawiedliwości” i stanowią swego rodzaju barierę uniemożliwiającą stronie sporu rozstrzygnięcie jej sprawy co do istoty przez właściwy sąd⁷⁶. Praktyczny i skuteczny charakter tego prawa może zostać osłabiony poprzez istnienie przeszkód natury proceduralnej uniemożliwiających lub ograniczających możliwości wystąpienia do sądu czy poprzez ograniczenie kontroli sądowej. W wyroku w sprawie Zubac przeciwko Chorwacji⁷⁷ wskazano, że szczególnie rygorystyczna interpretacja przez sądy krajowe jakiejś reguły proceduralnej (nadmierny formalizm) może pozbawić skarżących ich prawa do sądu⁷⁸. Taki formalizm może wynikać z wyjątkowo rygorystycznej interpretacji przepisu proceduralnego, który uniemożliwia rozpatrzenie meritum sprawy skarżącego i stanowi element mogący pociągać za sobą naruszenie prawa do skutecznej ochrony przez sądy i trybunały⁷⁹. Zaporowy koszt postępowania w stosunku do finansowych możliwości również może stwarzać podstawy do stwierdzenia naruszenia prawa dostępu do sądu⁸⁰.

⁷³ Wyrok ETPC z 17 lipca 2003 r., Luordo przeciwko Włochom, skarga nr 32190/96, § 85.

⁷⁴ Wyrok ETPC z 23 października 1996 r., Levages Prestations Services v. France, skarga nr 21920/93, § 45.

⁷⁵ Wyrok ETPC z 2 czerwca 2016 r., Papaioannou przeciwko Grecji, nr 18880/15, §§ 42–49.

⁷⁶ Wyrok ETPC z 5 kwietnia 2018 r., Zubac przeciwko Chorwacji [WI], skarga nr 40160/12, § 98.

⁷⁷ *Ibidem*, §§ 80–97.

⁷⁸ Wyroki ETPC z: 28 października 1998 r., Perez de Rada Cavanilles przeciwko Hiszpanii, skarga nr 116/1997/900/1112, § 49; z 25 stycznia 2000 r., Miragall Escolano przeciwko Hiszpanii, skargi nr 38366/97 i in., § 38; 12 listopada 2002 r., Běleš i Inni przeciwko Czechom, skarga nr 47273/99, § 50; z 29 marca 2011 r., RTBF przeciwko Belgii, skarga nr 50084/06, §§ 71, 72, 74.

⁷⁹ Wyroki ETPC z: 12 listopada 2002 r., Běleš i Inni przeciwko Czechom, skarga nr 47273/99, §§ 50–51 i 69; 26 lipca 2007 r., Walchli przeciwko Francji, skarga nr 35787/03, § 29.

⁸⁰ Wyroki ETPC z: 19 czerwca 2001 r., Kreuz przeciwko Polsce (nr 1), skarga nr 28249/95, §§ 60–67; z 26 lipca 2005 r., Podbielski i PPU PolPure przeciwko Polsce, skarga nr 39199/98, §§ 65–66.

W ocenie dotyczącej opłat sądowych bierze się pod uwagę zachowanie strony postępowania⁸¹ lub oczywisty brak szans na powodzenie powództwa⁸². W przypadku możliwości zwolnienia z opłaty skarbowej osoby o to wnioskującej, po dokonaniu oceny jej sytuacji finansowej, organy muszą niezwłocznie wydać decyzję⁸³, a od wnioskodawcy oczekuje się również staranności⁸⁴. Jednocześnie z art. 6 ust. 1 EKPC nie wynika, że państwo musi zapewnić pomoc prawną w każdym sporze dotyczącym „prawa o charakterze cywilnym”⁸⁵. Skoro jednak intencją Trybunału jest ochrona praw, które są praktyczne i skuteczne, to art. 6 ust. 1 EKPC może niekiedy zobowiązywać państwo do zapewnienia pomocy adwokata w sytuacji, gdy taka pomoc okaże się niezbędna dla skutecznego dostępu do sądu⁸⁶. Wśród okoliczności, które będą decydować o istnieniu takiego wymogu, są: waga przedmiotu sporu dla skarżącego⁸⁷, stopień skomplikowania odpowiedniego prawa lub procedury⁸⁸, możliwości skarżącego skutecznego podjęcia się obrony swojej osoby⁸⁹, istnienie ustawowego wymogu prawnej reprezentacji⁹⁰. Nic nie stoi na przeszkodzie, aby państwo nałożyło warunki na

⁸¹ Wyrok ETPC z 5 kwietnia 2018 r., Zubac przeciwko Chorwacji [WI], nr 40160/12, § 120.

⁸² Decyzja z dnia 10 listopada 2020 r., Marić przeciwko Chorwacji, nr 37333/17, §§ 58 i 60, dotycząca obowiązku poniesienia pełnych kosztów reprezentacji państwa oraz § 52, dotycząca obowiązku pokrycia kosztów postępowania przez stronę przegrywającą (zasada „przegrywający płaci”); zob. również wyroki ETPC z: 6 kwietnia 2006 r. (6 lipca 2006 r. – wersja ostateczna), Stankiewicz przeciwko Polsce, nr 46917/99, §§ 62 i nast.; 9 lutego 2012 r., Klauz przeciwko Chorwacji, nr 42856/06, §§ 77 i nast.; 6 września 2016 r., Cindrić i Bešlić przeciwko Chorwacji, nr 72152/13, §§ 119–123.

⁸³ Wyrok ETPC z 19 października 2021 r., Laçi przeciwko Albanii, nr 28142/17, §§ 53–60.

⁸⁴ Wyrok ETPC z 19 kwietnia 2011 r., Elcomp sp. z o.o. przeciwko Polsce, nr 37492/05, § 41.

⁸⁵ Wyrok ETPC z 9 października 1979 r., Airey przeciwko Irlandii, nr 6289/73, § 26.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ Wyrok ETPC z 15 lutego 2005 r. (15 maja 2005 r. – wersja ostateczna), Steel i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 68416/01, § 61.

⁸⁸ Wyrok ETPC z 9 października 1979 r., Airey pko Irlandii, nr 6289/73, § 24.

⁸⁹ Wyroki ETPC z: 7 maja 2002 r. (7 sierpnia 2022 r. – wersja ostateczna), McVicar przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 46311/99, §§ 48–62; 15 lutego 2005 r. (15 maja 2005 r. – wersja ostateczna), Steel i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 68416/01, § 61; 16 czerwca 2002 r. (16 października 2002 r. – wersja ostateczna), P., C. i S. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 56547/00, § 100.

⁹⁰ Wyroki ETPC z: 9 października 1979 r., Airey przeciwko Irlandii, nr 6289/73, § 26; 19 września 2000 r. (17 stycznia 2001 r. – wersja ostateczna), Gnahoré przeciwko Francji, nr 40031/98, § 41 in fine.

przyznanie pomocy prawnej w oparciu o takie okoliczności, jak sytuacja finansowa strony sporu⁹¹ czy perspektywy jej wygranej w postępowaniu⁹². Kluczowym jest jednak, aby sąd przedstawił powody odmowy przyznania pomocy prawnej i rozpatrywał wnioski o nią z należytą starannością⁹³. Niewątpliwym jest również, że przydzielenie pełnomocnika z urzędu do reprezentowania strony samo w sobie nie gwarantuje skutecznej pomocy⁹⁴. Taki pełnomocnik może nie mieć możliwości działania lub po prostu uchylać się od wykonywania swoich obowiązków. Właściwe organy krajowe, poinformowane o zaistnieniu takiej sytuacji, muszą dokonać jego zmiany. Gdyby tego nie uczyniły, strona sporu – pomimo zapewnienia jej bezpłatnej pomocy prawnej – zostałaby w praktyce pozbawiona skutecznej pomocy⁹⁵. Niezmiennie należy pamiętać, że to na państwie spoczywa obowiązek zapewnienia wymaganej równowagi pomiędzy skutecznym korzystaniem z dostępu do wymiaru sprawiedliwości z jednej strony a niezależnością zawodu prawniczego z drugiej. Trybunał wyraźnie podkreślał, że każda odmowa ze strony adwokata ustanowionego w ramach pomocy prawnej musi spełniać pewne kryteria jakościowe. Wymogi te nie zostaną spełnione w sytuacji, w której braki w systemie pomocy prawnej pozbawiają jednostkę „praktycznego i skutecznego” dostępu do sądu, do czego ma prawo⁹⁶.

Inne ograniczenia dostępu prawa do sądu wynikają z kwestii związanych z terminami. Jako przykłady można wskazać: czas potrzebny do rozpatrzenia apelacji, w wyniku której została ona uznana za niedopuszczalną⁹⁷, nieprzewidywalne zastosowanie nowego terminu wprowadzonego

⁹¹ Wyrok ETPC z 15 lutego 2005 r. (15 maja 2005 r. – wersja ostateczna), Steel i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 68416/01, § 62.

⁹² Wyrok ETPC z 15 lutego 2005 r. (15 maja 2005 r. – wersja ostateczna), Steel i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 68416/01, § 62.

⁹³ Wyroki ETPC z: 27 czerwca 2006 r., Tabor przeciwko Polsce, nr 12825/02, §§ 45–46; 9 października 2007 r., Saoud przeciwko Francji, nr 9375/02, §§ 133–136.

⁹⁴ Wyrok ETPC z 22 marca 2007 r., Siałkowska przeciwko Polsce, nr 8932/05, §§ 110 i 116.

⁹⁵ Wyrok ETPC z 13 lutego 2003 r. (21 maja 2003 r. – wersja ostateczna), Bertuzzi przeciwko Francji, nr 36378/97, § 30.

⁹⁶ Wyroki ETPC z: 22 marca 2007 r., Staroszczyk przeciwko Polsce, nr 59519/00, § 135; 22 marca 2007 r., Siałkowska przeciwko Polsce, nr 8932/05, § 114.

⁹⁷ Wyroki ETPC z: 25 stycznia 2000 r. (25 kwietnia 2000 r. – wersja ostateczna), Miragall Escolano i inni przeciwko Hiszpanii, nr 38366/97 i in., § 38; 28 marca 2006 r., Melnyk przeciwko Ukrainie, nr 23436/03, § 26.

po złożeniu skargi, z naruszeniem zasady pewności prawa⁹⁸, terminy przedawnienia dla wniesienia roszczenia⁹⁹. Należy jednak pamiętać, że strony postępowania są zobowiązane do działania z należytą starannością¹⁰⁰. A sądy krajowe nie powinny interpretować prawa krajowego w sposób nieelastyczny, nakładając na strony postępowania obowiązek, którego nie są one w stanie wypełnić¹⁰¹.

4. PRAWO DO ROZSTRZYGNIĘCIA SPORU PRZEZ SĄD

W ramach procedury przed sądem orzecznictwo ETPC wymienia cztery podstawowe kategorie gwarancji, które składają się na prawo do sprawiedliwego procesu. W pierwszej kolejności są to gwarancje dotyczące organizacji i składu sądu. Po drugie, gwarancje dotyczące przebiegu procedury, w tym uzasadnienie wyroku i czas trwania postępowania. Po trzecie, jest to równość broni, co na poziomie najogólniejszym oznacza usytuowanie stron na równych pozycjach, i wreszcie po czwarte, są to gwarancje dotyczące wykonania orzeczenia¹⁰². Te ostatnie zostaną omówione w odrębnym punkcie niniejszego artykułu, którego ramy nie pozwalają jednak na omówienie wszystkich aspektów przedmiotowego prawa. Chodzi jedynie o wskazanie tych, które są kluczowe. Celem istotnym jest uwrażliwienie na to, jaki ów konwencyjny standard, będący standardem minimalnym, jest w swej treści. Obejmuje on bowiem szereg zagadnień, które są rozwijane w sposób dynamiczny przez Trybunał. Już choćby z tego powodu

⁹⁸ Wyroki ETPC z: 29 listopada 2022 r., Çela przeciwko Albanii, nr 73274/17, §§ 34–40; 9 listopada 2003 r., Legros i inni przeciwko Francji, nr 72173/17 i in., §§ 149–165.

⁹⁹ Na przykład Trybunał stwierdził naruszenie prawa dostępu do sądu w szeregu spraw, w których umorzenie postępowania karnego i wynikające z nieprzeprowadzenia postępowania cywilnego wynikało z braku staranności ze strony organów krajowych (wyroki ETPC z: 2 października 2008 r., Atanasova przeciwko Bułgarii, nr 72001/01, §§ 35–47; 24 września 2024 r., Fabbri i inni przeciwko San Marino [WI], nr 6319/21). Nadmierne opóźnienia w rozpatrywaniu roszczenia mogą również pozbawić sensu prawo dostępu do sądu (wyrok ETPC z 2 maja 2013 r., Kristiansen i Tyvik AS przeciwko Norwegii, nr 25498/08).

¹⁰⁰ Wyroki ETPC z: 12 lipca 2018 r. (12 października 2018 r. – wersja ostateczna), Kamenova przeciwko Bułgarii, §§ 52–55; 29 listopada 2022 r., Çela przeciwko Albanii, nr 73274/17, § 39).

¹⁰¹ Wyrok ETPC z 12 lipca 2018 r. (12 października 2018 r. – wersja ostateczna), Kamenova przeciwko Bułgarii, nr 62784/09, §§ 52–55.

¹⁰² Por. szerzej D. Dominik-Ogińska, *Proceduralne standardy unijne...*

pomijanie czy niezauważanie tego standardu przez uczestników sporów podatkowych czy same sądy administracyjne jest działaniem niezrozumiałym.

Odnosząc się do pierwszej kategorii gwarancji dotyczących organizacji i składu sądu, w treści art. 6 ust. 1 EKPC mowa jest o niezawisłym (niezależnym) i bezstronnym sądzie ustanowionym ustawą. „Sąd” nie musi być sądem funkcjonującym w ramach standardowej maszyny sądowniczej danego kraju. Może on zostać ustanowiony dla potrzeb zajmowania się konkretnymi zagadnieniami, które można właściwie rozstrzygać poza ramami zwykłego systemu sądowniczego. Ważne dla zapewnienia zgodności z art. 6 ust. 1 EKPC jest istnienie odpowiednich gwarancji, zarówno prawno-materialnych, jak i tych o charakterze proceduralnym¹⁰³. Kluczowymi komponentami pojęcia „sądu” są zarówno niezawisłość (niezależność), jak i bezstronność¹⁰⁴. Istnieje ścisły związek pomiędzy gwarancjami „niezawisłego” (niezależnego) i „bezstronnego” sądu. Z tego względu Trybunał najczęściej rozpatruje te dwa wymogi łącznie¹⁰⁵. Niezawisłość (niezależność) sądownictwa jest warunkiem *sine qua non* prawa do rzetelnego procesu sądowego, zgodnie z art. 6 ust. 1 EKPC¹⁰⁶ i warunkiem wstępnym praworządności¹⁰⁷. Sędziowie nie mogą stać na straży praworządności i stosować postanowień EKPC, jeżeli prawo krajowe pozbawia ich gwarancji w niej zapisanych w sprawach bezpośrednio dotyczących ich niezawisłości (niezależności) i bezstronności¹⁰⁸. Termin „niezawisły” (niezależny) odnosi się do niezawisłości (niezależności) w stosunku do pozostałych rodzajów władz (wykonawczej oraz ustawodawczej)¹⁰⁹ oraz w stosunku do stron¹¹⁰. Niezawisłość (niezależność) sędziów zostaje podważona w sytuacji, w której władza wykonawcza interweniuje w toczącej się przed sądami sprawie, z zamiarem

¹⁰³ Wyrok ETPC z 1 lipca 1997 r., Rolf Gustafson przeciwko Szwecji, nr 23196/94, § 45.

¹⁰⁴ Wyrok ETPC z 23 czerwca 1981 r., Le Compte, Van Leuven i De Meyere przeciwko Belgii, nr 6878/75 i nr 7238/75, § 55.

¹⁰⁵ Wyroki ETPC z: 6 maja 2003 r., Kleyn i Inni przeciwko Holandii [WI], nr 39343/98, § 192; 9 listopada 2006 r., Sacilor-Lormines przeciwko Francji, nr 65411/01, § 62; 9 stycznia 2003 r. (27 maja 2003 r. – wersja ostateczna), Oleksandr Volkov przeciwko Ukrainie, nr 21722/11, § 107.

¹⁰⁶ Wyrok ETPC z 15 marca 2022 r., Grzęda przeciwko Polsce [WI], nr 43572/18, § 301.

¹⁰⁷ *Ibidem*, § 298.

¹⁰⁸ *Ibidem*, § 264.

¹⁰⁹ Wyrok ETPC z 24 listopada 1994 r., Beaumartin przeciwko Francji, nr 15287/89, § 38.

¹¹⁰ Wyrok ETPC z 22 października 1984 r., Sramek przeciwko Austrii, nr 8790/79, § 42.

wpłynięcia na jej wynik¹¹¹. Fakt, że sędziowie mianowani są przez władzę wykonawczą i są usuwalni – sam w sobie nie stanowi naruszenia art. 6 ust. 1 EKPC¹¹². Mianowanie sędziów przez władzę wykonawczą jest dopuszczalne pod warunkiem, że nominaci wolni są od wpływów i nacisków przy sprawowaniu swojej funkcji orzeczniczej¹¹³. Choć istnieje wyraźny związek między gwarancją niezależności sądownictwa a rzetelnością procesu mianowania sędziów oraz wymogiem niezależności sądownictwa i autonomii krajowego organu odpowiedzialnego za ochronę niezależności sądów i sędziów¹¹⁴. Podobnie, fakt, iż sędziowie mianowani są przez parlament sam w sobie nie oznacza ich podporządkowania władzom, jeżeli po nominacji nie są wywierane na nich żadne naciski i nie otrzymują oni żadnych instrukcji przy wykonywaniu swoich obowiązków sędziowskich¹¹⁵. W sytuacji, w której w składzie sądu znajduje się osoba – w kategoriach pełnionych przez nią obowiązków i organizacji służby – zajmująca pozycję podległą w stosunku do stron, strony sporu mogą powziąć uzasadnioną wątpliwość co do jej niezawisłości. Taka sytuacja w sposób poważny narusza podstawy zaufania, jakie sądy muszą budzić w demokratycznym społeczeństwie¹¹⁶. Dodatkowo zasada niezawisłości sędziowskiej wymaga, by poszczególni sędziowie byli wolni od nieuzasadnionych wpływów pochodzących zarówno z zewnątrz, jak i z wewnątrz systemu władzy sądowniczej. Wewnętrzna niezawisłość sędziowska oznacza niepodleganie bezpośrednim naciskom i instrukcjom ze strony innych sędziów, w tym sprawujących w sądzie obowiązki administracyjne, takich jak prezes sądu lub prezes wydziału sądu. Brak wystarczających gwarancji zabezpieczających niezawisłość sędziów w sądownictwie, zwłaszcza wobec ich przełożonych w sądach, może prowadzić do uznania przez Trybunał wątpliwości skarżącego co do niezawisłości

¹¹¹ Wyrok ETPC z 25 czerwca 2002 r. (6 listopada 2002 r. – wersja ostateczna), *Sovtransavto Holding przeciwko Ukrainie*, nr 48553/99, § 80.

¹¹² Decyzja ETPC z 25 sierpnia 2005 r., *Clarke przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr 23695/02.

¹¹³ Wyrok ETPC z 3 czerwca 2007 r., *Flux przeciwko Mołdawii* (nr 2), nr 31001/03, § 27.

¹¹⁴ Wyroki ETPC z: 22 lipca 2021 r., *Reczkowicz przeciwko Polsce*, nr 43447/19, §§ 274, 280–281 i 284; 15 marca 2022 r., *Grzęda przeciwko Polsce* [WI], nr 43572/18, § 348; 6 października 2022 r., *Juszczyszyn przeciwko Polsce*, nr 35599/20, § 214; 6 czerwca 2023 r. (6 października 2023 r. – wersja ostateczna), *Tuleja przeciwko Polsce*, nr 21181/19 i nr 51751/20.

¹¹⁵ Wyrok ETPC z 9 listopada 2006 r., *Sacilor-Lormines przeciwko Francji*, nr 65411/01, § 67.

¹¹⁶ Wyrok ETPC z 22 października 1984 r., *Sramek przeciwko Austrii*, nr 8790/79, § 42.

i bezstronności sądu – za obiektywnie uzasadnione¹¹⁷. Jeżeli chodzi o zewnętrzne oznaki sądowej niezawisłości, stanowisko strony jest tutaj ważne, ale nie decydujące. Decydującą kwestią jest rozstrzygnięcie, czy obawę danej strony można uznać za „obiektywnie uzasadnioną”¹¹⁸. Dlatego też problem braku niezawisłości nie pojawia się, gdy Trybunał uzna, że w konkretnych okolicznościach danej sprawy „obiektywny obserwator” nie widziałby powodów do zaniepokojenia w tym względzie¹¹⁹. Co się tyczy „bezstronności”, to należy ją rozumieć jako brak uprzedzeń i tendencyjności, których istnienie lub nie – można zweryfikować na różne sposoby¹²⁰. Mowa tutaj o tak zwanym teście subiektywnym i teście obiektywnym¹²¹. W teście subiektywnym należy uwzględnić osobiste przekonania i zachowanie danego sędziego, tj. określić, czy sędzia ten miał jakiekolwiek uprzedzenia natury osobistej lub był w jakiejś sprawie stronniczy. Przy czym obowiązuje tutaj domniemanie osobistej bezstronności sędziego, o ile nie ma dowodów na to, że jest inaczej¹²². Przykładowo chodzi o stwierdzenie, czy sędzia okazywał wrogość wobec strony¹²³. Test obiektywny ma wykazać, że sam sąd oraz – pośród innych wymogów – jego skład zapewniał wystarczające gwarancje dla wyeliminowania jakichkolwiek uzasadnionych wątpliwości co do jego bezstronności. Innymi słowy, czy – zupełnie niezależnie od zachowania sędziego – istnieją dające się ustalić fakty, mogące podawać w wątpliwość jego bezstronność. Przedmiotem oceny jest to, czy w danej sprawie istnieje uzasadniona podstawa dla obawy, że konkretny sędzia¹²⁴

¹¹⁷ Wyrok ETPC z 6 października 2011 r., Agrokompleks przeciwko Ukrainie, nr 23465/03, § 137.

¹¹⁸ Wyrok ETPC z 9 listopada 2006 r., Sacilor-Lormines przeciwko Francji, nr 65411/01, § 63.

¹¹⁹ Decyzja ETPC z 25 sierpnia 2005 r., Clarke przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 23695/02.

¹²⁰ Wyroki ETPC z: 21 grudnia 2000 r. (21 marca 2001 r. – wersja ostateczna), Wettstein przeciwko Szwajcarii, nr 33958/96, § 43; 15 października 2009 r., Micallef przeciwko Malcie [WI], nr 17056/06, § 93.

¹²¹ Wyrok ETPC 15 października 2009 r., Micallef przeciwko Malcie [WI], nr 17056/06, § 93.

¹²² Wyroki ETPC z: 23 czerwca 1981 r. Le Compte, Van Leuven i De Meyere przeciwko Belgii, nr 6878/75 i nr 7238/75, § 58, in fine; 15 października 2009 r., Micallef przeciwko Malcie [WI], nr 17056/06, § 94.

¹²³ Wyrok ETPC z 16 czerwca 1999 r., Buscemi przeciwko Włochom, nr 29569/95, §§ 67–68.

¹²⁴ Wyroki ETPC z: 6 czerwca 2000 r. (6 października 2000 r. – wersja ostateczna), Morel przeciwko Francji, nr 34130/9, §§ 45–50; 17 czerwca 2003 r. (24 września 2003 r. – wersja ostateczna), Pescador Valero przeciwko Hiszpanii, nr 62435/00, § 23.

lub ciało kolektywne¹²⁵ nie są bezstronne – stanowisko danej osoby jest ważne, ale nie decydujące. Czynnikiem decydującym jest rozstrzygnięcie, czy taką obawę można uznać za obiektywnie uzasadnioną¹²⁶. Aby sądy mogły budzić w społeczeństwie niezbędne zaufanie, należy również poświęcić uwagę kwestiom z zakresu ich organizacji wewnętrznej. Istnienie krajowych procedur mających na celu zapewnienie bezstronności, tj. przepisów regulujących wyłączenie sędziów, jest tutaj istotnym czynnikiem¹²⁷. Kolejną gwarancją jest to, że sąd musi zawsze być „ustanowiony na mocy ustawy”¹²⁸, a dokładniej „sąd ustanowiony zgodnie z ustawą”¹²⁹. Jest to konieczne w celu ochrony sądownictwa przed wszelkimi bezprawnymi lub nieuzasadnionymi wpływami zewnętrznymi¹³⁰. Koniecznym też jest zauważenie, że na miano „sądu” w rozumieniu art. 6 ust. 1 EKPC¹³¹ zasługuje jedynie instytucja, która posiada pełną jurysdykcję, co nakłada na sądy wymóg dokonania skutecznej sądowej oceny sprawy¹³². Mowa tutaj o jurysdykcji do zbadania wszystkich kwestii faktycznych i prawnych mających istotne znaczenie dla przedstawionego sądowi do rozstrzygnięcia sporu¹³³. Za taką Trybunał uznał jurysdykcję polskiego Naczelnego Sądu Administracyjnego. Trybunał faktycznie badał praktyczny aspekt sprawy i zauważył, że NSA mógł ograniczyć swoją analizę do stwierdzenia, że kwestionowane decyzje musiały zostać utrzymane w świetle uchybień proceduralnych i merytorycznych podniesionych w skardze wniesionej przez skarżących, to jednak NSA rozważył wszystkie ich argumenty od strony merytorycznej, punkt po punkcie, bez odmawiania jurysdykcji przy udzielaniu na nie odpowiedzi lub stwierdzaniu odpowiednich faktów. Naczelny Sąd Administracyjny

¹²⁵ Wyrok ETPC z 21 lipca 2009 r., Luka przeciwko Rumunii, nr 34197/02, § 40.

¹²⁶ Wyroki ETPC z: 21 grudnia 2000 r. (21 marca 2001 r. – wersja ostateczna), Wettstein przeciwko Szwajcarii, nr 33958/96, § 44; 15 października 2009 r., Micallef przeciwko Malcie [WI], nr 17056/06, § 96.

¹²⁷ Wyrok ETPC z 15 października 2009 r., Micallef przeciwko Malcie [WI], nr 17056/06, § 99–100.

¹²⁸ Wyrok ETPC z 1 grudnia 2020 r., Guðmundur Andri Ástráðsson przeciwko Islandii [WI], nr 26374/18, § 211.

¹²⁹ *Ibidem*, §§ 229–230.

¹³⁰ Wyroki ETPC z: 7 maja 2021 r., Xero Flor w Polsce sp. z o.o. przeciwko Polsce, nr 4907/18, §§ 245–251; 22 lipca 2021 r., Reczkowicz przeciwko Polsce, nr 43447/19, § 284.

¹³¹ Wyrok ETPC z 24 listopada 1994 r., Beaumartin przeciwko Francji, nr 15287/89, § 38.

¹³² Wyrok ETPC z 28 czerwca 1990 r., Obermeier pko Austrii, nr 11761/85, § 70.

¹³³ Wyrok ETPC z 17 grudnia 1996 r., Terra Woningen B.V. przeciwko Holandii, nr 20641/92, § 52.

wydał orzeczenie, które było dokładnie uzasadnione, a argumenty skarżących istotne dla rozstrzygnięcia sprawy zostały drobiazgowo rozpatrzone. Powyżej wskazany zakres oceny dokonanej przez NSA był wystarczający dla Trybunału, aby uznać, że są spełnione wymogi art. 6 ust. 1 EKPC¹³⁴.

W zakresie drugiej kategorii gwarancji trzeba wskazać, że aby uznać prawo do sądu za prawo skuteczne¹³⁵, należy zapewnić stronom postępowania prawo do przedstawienia swoich uwag, uznanych przez nie za istotne dla ich stanowiska w sprawie. Stanowiska takie muszą zostać należycie rozważone przez sąd rozpatrujący sprawę. Sąd ma obowiązek właściwego zbadania twierdzeń, argumentów i dowodów przedstawionych przez strony¹³⁶, a w sytuacji, gdy strona nie jest reprezentowana przez profesjonalnego pełnomocnika, musi wykazać się szczególną starannością¹³⁷. Wymóg prawidłowego uczestnictwa strony w postępowaniu zakłada przekazanie przez sąd, z własnej inicjatywy, dokumentów znajdujących się w jego posiadaniu¹³⁸. Oznacza to, że osoba odwołująca się od decyzji musi mieć dostęp do odpowiednich dokumentów znajdujących się w posiadaniu organów administracyjnych. Jeżeli jest to konieczne – w ramach procedury ujawniania dokumentów. W sytuacji gdy pozwane państwo bez ważnego powodu uniemożliwia osobom odwołującym się uzyskanie dostępu do znajdujących się w jego posiadaniu dokumentów, które pomogłyby im w obronie swojej sprawy, lub gdy niezgodnie z prawdą zaprzecza ich istnieniu – jest to równoznaczne z odmówieniem tym osobom sprawiedliwego procesu, z naruszeniem art. 6 ust. 1 EKPC¹³⁹. Analiza orzecznictwa ETPC wskazuje, że o tym, czy postępowanie jest rzetelne, decyduje analiza całości okoliczności

¹³⁴ Wyrok ETPC z 4 października 2002 r. (27 marca 2002 r. – wersja ostateczna), Potocka i in. przeciwko Polsce, nr 33776/96, §§ 56–59.

¹³⁵ D. Dominik-Ogińska, *Proceduralne standardy unijne...*

¹³⁶ Wyroki ETPC z: 19 kwietnia 1993 r., Kraska przeciwko Szwajcarii, nr 13942/88, § 30; 19 kwietnia 1994 r., Van de Hurk przeciwko Holandii, nr 16034/90, § 59; 12 lutego 2004 r., Perez przeciwko Francji, nr 47287/99, § 80.

¹³⁷ Wyroki ETPC z: 17 grudnia 1996 r., Vacher przeciwko Francji, nr 20368/92, § 28; 12 lutego 1985 r., Colozza przeciwko Włochom, skarga nr 9024/80, § 28; 19 lipca 1995 r., Kerojärvi przeciwko Finlandii, nr 17506/90, § 42; 26 lutego 2002 r., Fretté przeciwko Francji, nr 36515/97, § 49; 11 lipca 2002 r., Göç przeciwko Turcji [WI], nr 36590/97, § 57.

¹³⁸ Wyrok ETPC z 19 lipca 1995 r., Kerojärvi przeciwko Finlandii, nr 17506/90, § 42.

¹³⁹ Wyrok ETPC z 9 czerwca 1998 r., McGinley i Egan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 21825/93 i 23414/94, § 86 i 90.

dotyczących danej procedury¹⁴⁰. Nie można pominąć ogólnego, faktycznego i prawnego tła sprawy przy dokonywaniu oceny, czy strony sporu miały zapewniony rzetelny proces¹⁴¹. Kluczowa jest waga oznak zewnętrznych w procesie wymierzania sprawiedliwości, czyli zapewnienie widoczności rzetelnego charakteru postępowania. Choć stanowisko osób zainteresowanych czy obawy osób występujących przed sądami co do rzetelnego charakteru postępowania samo w sobie nie jest decydujące. Musi takie stanowisko czy obawa dodatkowo podlegać obiektywnemu uzasadnieniu¹⁴². Konieczne jest badanie sposobu prowadzenia sprawy przez sądy. Badając zgodność prawa krajowego z art. 6 ust. 1 EKPC, w dążeniu do uwzględnienia realiów systemu prawnego danego kraju, Trybunał zawsze przywiązuje pewną wagę do praktyki sądowej¹⁴³. Ciekawym zagadnieniem jest kwestia trwałości orzecznictwa. W istocie wymóg pewności prawnej i ochrona uprawnionych oczekiwań nie obejmują prawa do trwałości orzecznictwa¹⁴⁴. Zmiana praktyki orzeczniczej postrzegana jest jako rozwój orzecznictwa, który sam w sobie nie jest sprzeczny z zasadą prawidłowego wymierzania sprawiedliwości. Rezygnacja z dynamicznego i ewolucyjnego podejścia do tej kwestii uniemożliwiłaby jakąkolwiek reformę i zmiany na lepsze¹⁴⁵. Istnienie utrwalonego orzecznictwa nakłada na sąd obowiązek bardziej konkretnego uzasadnienia swojego odejścia od niego, a nieuczynienie tego naruszałoby prawo jednostki do rzetelnie uzasadnionego orzeczenia. Niewątpliwie ważnym jest, aby systemy krajowe zawierały mechanizmy mające na celu zapewnienie konsekwencji w praktyce sądowej oraz jednolitości orzecznictwa¹⁴⁶. Jednakże widoczne jest pragmatyczne podejście, czyli należy zakładać, że osiągnięcie konsekwencji w stosowaniu prawa może potrwać, dlatego też pewne okresy sprzecznego orzecznictwa są tolerowane bez

¹⁴⁰ Wyroki ETPC z: 23 października 1996 r., Ankerl przeciwko Szwajcarii, nr 17748/91, § 38; 7 czerwca 2012 r., Centro Europa 7 S.R.L. i di Stefano przeciwko Włochom [WI], nr 38433/09, § 197.

¹⁴¹ Wyrok ETPC z 6 kwietnia 2006 r., Stankiewicz przeciwko Polsce, nr 46917/99, § 70.

¹⁴² Wyrok ETPC z 19 kwietnia 1993 r., Kraska przeciwko Szwajcarii, nr 13942/88, § 32.

¹⁴³ Wyroki ETPC z: 19 lipca 1995 r., Kerojärvi przeciwko Finlandii, nr 17506/90, § 42; 20 marca 2009 r., Gorou przeciwko Grecji (Nr 2) [WI], nr 12686/03, § 32.

¹⁴⁴ Wyrok ETPC z 18 grudnia 2008 r., Unédic przeciwko Francji, nr 20153/04, § 74.

¹⁴⁵ Wyrok ETPC z 14 stycznia 2010 r., Atanasovski przeciwko byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, nr 36815/03, § 38.

¹⁴⁶ Decyzja ETPC z 13 listopada 2012 r., Frimu i Inni przeciwko Rumunii, nr 45312/11, §§ 43–44.

podważania zasady pewności prawnej¹⁴⁷. Pojęcie rzetelnego procesu sądowego zawiera w sobie fundamentalne prawo do postępowania kontradyktoryjnego. Oznacza to, co do zasady, możliwość posiadania wiedzy i wyrażania przez strony procesu stanowiska dotyczącego wszelkich przedstawionych w sprawie dowodów lub zgłoszonych uwag w celu wywarcia wpływu na orzeczenie sądu¹⁴⁸ (dotyczy to też postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym¹⁴⁹). Nie ma tutaj istotnego znaczenia faktyczny wpływ na orzeczenie sądu¹⁵⁰. Realizacja prawa do postępowania kontradyktoryjnego polega na tym, że strona postępowania ma zapewnioną możliwość zapoznania się z dowodami w sprawie, jak również możliwość przedstawienia swoich uwag co do ich istnienia, zawartości oraz autentyczności – w odpowiedniej formie i w odpowiednim czasie¹⁵¹, przy tym – jeżeli okaże się to konieczne – uzyskując stosowne odroczenie posiedzenia¹⁵². Strony sporu powinny mieć możliwość ujawnienia wszelkich dowodów niezbędnych dla powodzenia ich roszczeń¹⁵³ i to one same decydują, czy dokument przedłożony przez drugą stronę lub przedstawione przez świadków dowody wymagają ich komentarza. Zaufanie stron do funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości opiera się na wiedzy, że miały one możliwość wyrażenia swojej opinii na temat każdego dokumentu znajdującego się w aktach sprawy (w tym dokumentów uzyskanych przez sąd z własnej inicjatywy¹⁵⁴). Jako

¹⁴⁷ Wyroki ETPC z: 20 października 2011 r., Nejdet Şahin i Perihan Şahin przeciwko Turcji [WI], nr 13279/05, § 83; 10 maja 2012 r., Albu i Inni przeciwko Rumunii, nr 34796/09, §§ 36 i 40–43.

¹⁴⁸ Wyroki ETPC z: 23 czerwca 1993 r., RuizMateos przeciwko Hiszpanii, nr 12952/87, § 63; 24 lutego 1995 r., McMichael przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 16424/90, § 80; 20 lutego 1996 r., Vermeulen przeciwko Belgii, skarga nr 19075/91, § 33; 20 lutego 1996 r., Lobo Machado przeciwko Portugalii, nr 15764/89, § 31; 7 czerwca 2001 r., Kress przeciwko Francji [WI], nr 39594/98, § 74.

¹⁴⁹ Wyroki ETPC z: 21 czerwca 2005 r., Milatova przeciwko Czechom, nr 61811/00, §§ 63–66; 21 lipca 2009 r., Gaspari przeciwko Słowenii, nr 21055/03, § 53.

¹⁵⁰ Wyroki ETPC z: 18 lutego 1997 r., Nideröst-Huber przeciwko Szwajcarii, nr 18990/91, § 27; 21 lutego 2002 r., Ziegler przeciwko Szwajcarii, nr 33499/96, § 38.

¹⁵¹ Wyroki ETPC z: 3 marca 2000 r., Krčmář i Inni przeciwko Czechom, nr 35376/97, § 42; 21 marca 2002 r., Immeubles Groupe Kosser przeciwko Francji, nr 38748/97, § 26.

¹⁵² Wyrok ETPC z 24 kwietnia 2003 r., Yvon przeciwko Francji, nr 44962/98, § 39.

¹⁵³ Wyrok ETPC z 13 października 2005 r., Clinique des Acacias i Inni przeciwko Francji, nr 65399/01, § 37.

¹⁵⁴ Wyroki ETPC z: 31 maja 2001 r., K.S. przeciwko Finlandii, nr 29346/95, § 22; 18 lutego 1997 r., Nideröst-Huber przeciwko Szwajcarii, nr 18990/91, § 29; 20 lipca 2001 r., Pellegrini przeciwko Włochom, nr 30882/96, § 45.

przykład naruszenia prawa do postępowania kontradiktoryjnego uznano nieujawnienie dokumentów uzyskanych bezpośrednio przez sędziów, zawierających opinie dotyczące meritum sprawy wraz z uzasadnieniem¹⁵⁵. Prawo do postępowania kontradiktoryjnego nie jest prawem absolutnym i może się różnić w zależności od indywidualnego charakteru danej sprawy¹⁵⁶. Zasada kontradiktoryjności nie oznacza też wymogu, by każda strona musiała przekazywać stronie przeciwnej dokumenty przedłożone sądowi¹⁵⁷. Ostatnim aspektem gwarancji związanych z przebiegiem procesu jest obowiązek przedstawienia przez sąd odpowiedniego uzasadnienia dla wydanego orzeczenia¹⁵⁸. Sąd krajowy, posiadając pewien margines swobody przy doborze argumentów i dopuszczaniu dowodów, jest jednak zobowiązany podać powody swoich działań, uzasadniając wydane orzeczenia¹⁵⁹, gdyż właśnie w ten sposób unaocznia stronom sporu, że ich sprawa została rzeczywiście rozpatrzona. To właśnie uzasadnienie rozstrzygnięcia zapewnia stronom możliwość efektywnego skorzystania z jakiegokolwiek istniejącego prawa do wniesienia środka zaskarżenia¹⁶⁰. Zakres wspomnianego obowiązku przedstawienia uzasadnienia może się różnić w zależności od charakteru danego orzeczenia¹⁶¹ i tak naprawdę jest uzależniony od okoliczności danej sprawy. Przy ocenie tego aspektu rzetelnego procesu Trybunał uwzględnia między innymi różnorodne argumenty przedstawione przez stronę sporu przed sądem, a także istniejące w umawiających się państwach różnice dotyczące przepisów ustawowych, zwyczajowych reguł, opinii prawnych oraz sposobu wydawania i redagowania wyroków¹⁶². Innym aspektem rzetelnego postępowania jest wymóg rozpatrywania spraw w rozsądnym terminie. Trybunał podkreśla wagę procesu wymierzania sprawiedliwości bez opóźnień, zagrażających jego skuteczności

¹⁵⁵ Wyrok ETPC z 31 maja 2001 r., K.S. przeciwko Finlandii, nr 29346/95, §§ 23–24.

¹⁵⁶ Wyrok ETPC z 27 kwietnia 2010 r., Hudakova i Inni przeciwko Słowacji, nr 23083/05, §§ 26–27.

¹⁵⁷ Wyrok ETPC z 24 kwietnia 2003 r., Yvon przeciwko Francji, nr 44962/98, § 38.

¹⁵⁸ Wyrok ETPC z 30 listopada 1987 r., H. przeciwko Belgii, nr 8950/80, § 53.

¹⁵⁹ Wyrok ETPC z 1 lipca 2003 r., Suominen przeciwko Finlandii, nr 37801/97, § 36.

¹⁶⁰ Wyrok ETPC z 27 września 2001 r., Hirvisaari przeciwko Finlandii, nr 49684/99, § 30 in fine.

¹⁶¹ Wyroki ETPC z: 9 grudnia 1994 r., Ruiz Torija przeciwko Hiszpanii, nr 18390/91, § 29; 9 grudnia 1994 r., Hiro Balani przeciwko Hiszpanii, nr 18064/91, § 27.

¹⁶² Wyroki ETPC z: 9 grudnia 1994 r., Ruiz Torija przeciwko Hiszpanii, nr 18390/91, § 29; 9 grudnia 1994 r., Hiro Balani przeciwko Hiszpanii, nr 18064/91, § 27.

i wiarygodności¹⁶³. Rozsądny czas trwania postępowania, wchodzący w zakres art. 6 ust. 1 EKPC, należy oceniać w każdej sprawie z osobna, przy uwzględnieniu towarzyszących jej okoliczności¹⁶⁴, najczęściej mowa tutaj o ocenie całokształtu okoliczności¹⁶⁵. Wymiar rozsądnego czasu trwania postępowania oceniany jest w świetle kryteriów wynikających z orzecznictwa ETPC, jakimi są: stopień skomplikowania sprawy, zachowanie skarżącego i działania odpowiednich władz oraz waga przedmiotu sporu dla skarżącego¹⁶⁶.

W kwestii trzeciej kategorii gwarancji należy przypomnieć, że zasada równości broni, w sensie sprawiedliwej równowagi pomiędzy stronami, co do zasady ma zastosowanie zarówno w sprawach cywilnych, jak i karnych¹⁶⁷. Implikuje ona wymóg zapewnienia każdej ze stron rozsądnej możliwości przedstawienia swojej sprawy – w tym posiadanych przez nią dowodów – w warunkach niestawiających jej w zasadniczo gorszej sytuacji w stosunku do drugiej strony¹⁶⁸. Niedopuszczalne jest przedstawienie swojego stanowiska przed sądem przez jedną stronę bez wiedzy o tym strony przeciwnej i braku możliwości odniesienia się przez nią do tego. Do oceny jednak zainteresowanych stron pozostaje to, czy przedstawione stanowisko zasługuje na ich reakcję¹⁶⁹. W przypadku gdy przedstawione sądowi uwagi nie zostaną zakomunikowane żadnej ze stron, mamy do czynienia z naruszeniem rzetelnego postępowania aniżeli z naruszeniem zasady równowagi broni jako takiej¹⁷⁰. Pamiętać trzeba, że kwestie zasad dotyczących dowodów jako takich¹⁷¹, ich dopuszczalności oraz sposobu oceny ich

¹⁶³ Wyroki ETPC z: 24 października 1989 r., H. przeciwko Francji, nr 10073/82, § 58; 27 października 1994 r., Katte Klitsche de la Grange przeciwko Włochom, nr 12539/86, § 61.

¹⁶⁴ Wyrok ETPC z 27 czerwca 2000 r., Frydlender przeciwko Francji [WI], nr 30979/96, § 43.

¹⁶⁵ Wyroki ETPC z: 28 czerwca 1990 r., Obermeier pko Austrii, nr 11761/85, § 72; 6 kwietnia 2000 r., Comingersoll S.A. przeciwko Portugalii [WI], nr 35382/97, § 23.

¹⁶⁶ Wyroki ETPC z: 6 kwietnia 2000 r., Comingersoll S.A. przeciwko Portugalii [WI], nr 35382/97; 27 czerwca 2000 r., Frydlender przeciwko Francji [WI], nr 30979/96, § 43.

¹⁶⁷ Wyrok ETPC z 29 maja 1986 r., Feldbrugge przeciwko Holandii, nr 8562/79, § 44.

¹⁶⁸ Wyrok ETPC z 27 października 1993 r., Dombo Beheer B.V. przeciwko Holandii, nr 14448/88, § 33.

¹⁶⁹ Wyrok ETPC z 5 października 2000 r., APEH Üldözötteinek Szövetsége i Inni przeciwko Węgrom, nr 32367/96, § 42.

¹⁷⁰ Wyroki ETPC z: 18 lutego 1997 r., Nideröst-Huber przeciwko Szwajcarii, nr 18990/91, §§ 23–24; 13 października 2005 r., Clinique des Acacias i Inni przeciwko Francji, nr 65399/01, §§ 36–37.

¹⁷¹ Wyrok ETPC z 18 marca 1997 r., Mantovanelli przeciwko Francji, nr 21497/93, § 34.

znaczenia¹⁷² należą do zadań realizowanych przez sądy krajowe¹⁷³. Trybunał ocenia, czy postępowanie rozpatrywane w całości, włącznie ze sposobem odebrania dowodów, było rzetelne¹⁷⁴. Chodzi o ustalenie, czy dowody zostały przedstawione w sposób gwarantujący rzetelny proces sądowy¹⁷⁵. Za przykłady nieprzestrzegania zasady równości broni (tj. gdy jedna ze stron znalazła się w zdecydowanie gorszym położeniu) należy uznać sytuacje, gdy: strona przeciwna posiadała znaczącą przewagę w dostępie do odpowiednich informacji i zajmowała dominującą pozycję w postępowaniu oraz miała istotny wpływ na ocenę sądu¹⁷⁶; w postępowaniu administracyjnym uzasadnienie przedstawione przez organ administracyjny miało charakter zbyt doraźny i ogólny, by umożliwić skarżącemu rozsądne zakwestionowanie przedstawionego stanowiska, a sądy faktycznie odmówiły skarżącemu przedstawienia argumentów na poparcie jego sprawy¹⁷⁷.

5. PRAWO DO WYKONYWANIA WYROKÓW SĄDOWYCH

Czwartą kategorią wspomnianych gwarancji jest wykonywanie ostatecznych i wiążących orzeczeń sądu. Zasada ta ma jeszcze większe znaczenie w kontekście postępowań administracyjnych. Składając wniosek o dokonanie sądowej oceny przez najwyższy sąd administracyjny państwa, strona sporu dąży nie tylko do uchylenia kwestionowanej decyzji, ale także i przede wszystkim – do usunięcia jej skutków. Skuteczna ochrona strony sporu i przywrócenie stanu zgodnego z prawem zakłada zatem obowiązek ze strony organów administracyjnych zastosowania się do wyroku, które powinno mieć wymiar pełny i wyczerpujący, a nie częściowy¹⁷⁸. Oczywiście pewne opóźnienie w wykonaniu wyroku w sytuacji zaistnienia określonych okoliczności może być usprawiedliwione. Rozsądny wymiar takiego opóźnienia powinno się określić przy uwzględnieniu w szczególności

¹⁷² Wyrok ETPC z 21 stycznia 1999 r., Garcia Ruiz przeciwko Hiszpanii [WI], nr 30544/96, § 28.

¹⁷³ Wyrok ETPC z 7 czerwca 2012 r., Centro Europa 7 S.r.l. i Di Stefano przeciwko Włochom [WI], nr 38433/09, § 198.

¹⁷⁴ Wyrok ETPC z 13 lipca 2000 r., Elsholz przeciwko Niemcom [WI], nr 25735/94, § 66.

¹⁷⁵ Wyrok ETPC z 11 stycznia 2005 r., Blucher przeciwko Czechom, nr 58580/00, § 65.

¹⁷⁶ Wyrok ETPC z 24 kwietnia 2003 r., Yvon przeciwko Francji, nr 44962/98, § 37.

¹⁷⁷ Wyrok ETPC z 22 września 1994 r., Hentrich przeciwko Francji, skarga nr 13616/88, § 56.

¹⁷⁸ Wyrok ETPC z 19 marca 1997 r., Hornsby przeciwko Grecji, nr 18357/91, § 41.

stopnia skomplikowania postępowania egzekucyjnego, zachowania samego skarżącego i właściwych organów oraz kwoty i rodzaju zasądanego odszkodowania¹⁷⁹. Niedopuszczalnym jest jednak, aby takie długotrwale opóźnienie czyniło przedmiotową gwarancję bezskuteczną¹⁸⁰. Pewność prawa zakłada poszanowanie zasady *res iudicata*, czyli zasady ostateczności orzeczeń¹⁸¹. Jest to fundamentalny aspekt art. 6 ust. 1 EKPC, a jego zgodność należy oceniać w świetle orzecznictwa ETPC¹⁸². Na mocy tej zasady żadna ze stron nie jest uprawniona do wystąpienia o ponowne rozpatrzenie prawomocnego i wiążącego wyroku wyłącznie w celu uzyskania ponownego rozpatrzenia sprawy i wydania nowego orzeczenia. Odstępstwo od tej zasady jest uzasadnione tylko wtedy, gdy jest to konieczne ze względu na okoliczności o charakterze istotnym i nieodzownym, takie jak korekta fundamentalnej wady lub pomyłki sądowej¹⁸³. To, czy nadzwyczajne wznowienie postępowania narusza zasadę *res iudicata*, zależy nie tylko od charakteru rzekomego błędu, który ma zostać skorygowany w wyniku wznowienia postępowania, ale także od tego, kto wnioskuje o wznowienie, w jakim momencie, z jakiego powodu, kto o tym decyduje i z jakim skutkiem. Należy nadmienić, że Trybunał opracował test służący do analizy postępowania w sprawie wznowienia i jego zgodności z art. 6 ust. 1 EKPC¹⁸⁴.

6. ZAKOŃCZENIE

Nadrzędnym celem Konwencji jest rozstrzygnięcie kwestii porządku publicznego w interesie ogólnym, poprzez podnoszenie standardów ochrony praw człowieka i rozszerzanie orzecznictwa w ich zakresie w całej

¹⁷⁹ Wyrok ETPC z 15 lutego 2007 r., Raylyan przeciwko Rosji, nr 22000/03, § 31.

¹⁸⁰ Wyrok ETPC z 19 marca 1997 r., Hornsby przeciwko Grecji, nr 18357/91, § 45.

¹⁸¹ Wyroki ETPC z: 1 grudnia 2020 r., Guðmundur Andri Ástráðsson przeciwko Islandii [WI], nr 26374/18, § 238; 20 września 2022 r., Treguet przeciwko Rosji, nr 45580/15, § 28; 29 listopada 2022 r., Balan przeciwko Republice Mołdawii (nr 2), nr 49016/10, § 27.

¹⁸² Wyrok ETPC z 14 listopada 2021 r., Gražulevičiūtė przeciwko Litwie, nr 53176/17, §§ 72–74.

¹⁸³ Wyroki ETPC z: 24 lipca 2003 r. (3 grudnia 2003 r. – wersja ostateczna), Ryabykh przeciwko Rosji, nr 52854/99, § 52; 21 stycznia 2020 r., Şamat przeciwko Turcji, nr 29115/07, § 62; decyzja z 21 lipca 2009 r., OOO Link Oil SPB przeciwko Rosji nr 42600/05.

¹⁸⁴ Wyrok ETPC z 23 listopada 2023 r., Wałęsa przeciwko Polsce, nr 50849/21.

społeczności państw-stron EKPC¹⁸⁵. Orzeczenia i decyzje Trybunału służą nie tylko rozstrzyganiu spraw wniesionych do niego, ale także, w ujęciu bardziej ogólnym, wyjaśnianiu, ochronie i rozwijaniu zasad ustanowionych w Konwencji, przyczyniając się w ten sposób do przestrzegania przez państwa zobowiązań podjętych przez nie jako umawiające się strony¹⁸⁶. Zrozumienie istoty prawa do sądu (prawa do rzetelnego procesu) uzależnione jest od poznania jego treści normatywnej wynikającej z art. 6 ust. 1 EKPC oraz orzecznictwa ETPC. Bez tej znajomości tak naprawdę nie zrozumiemy ani istniejącego w polskim systemie prawa standardu konstytucyjnego, ani standardu unijnego dotyczących wyżej wymienionego prawa. Niezależnie bowiem od tego, czy określony spór podatkowy jest dopuszczalny przed ETPC, standard wypracowany przez Trybunał w zakresie przysługujących jednostkom gwarancji procesowych powinien być uwzględniany w toku procesu dotyczącego sporu podatkowego, aby zapewnić jednostce praktycznie skuteczną ochronę prawną. Przy czym warto pamiętać, że w przypadku sankcji podatkowych obowiązuje tzw. wyższy standard procesowy (procesu karnego) w sytuacji, gdy taka sankcja spełnia kryteria Engela.

BIBLIOGRAFIA

- Dominik-Ogińska D., *Proceduralne standardy unijne w zakresie VAT – wybrane aspekty*, [w:] *Minimalizacja ryzyka oszustw i nadużyć podatkowych. Metody ochrony przed nieuczciwymi praktykami. Problematyka podatkowa i karna*, red. D. Dominik-Ogińska, J. Matarewicz, W. Morawski, Warszawa 2025, s. 29–64.
- Dominik-Ogińska D., *System ochrony praw podstawowych w Unii Europejskiej*, [w:] *Prawo podatkowe Unii Europejskiej. Węzłowe zagadnienia*, red. B. Brzeziński, A. Franczak, K. Lasiński-Sulecki, Warszawa 2025, s. 45–85.
- Frąckowiak-Adamska A., *Akcesja Unii Europejskiej do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka – ryzyko naruszenia zasady wzajemnego zaufania między państwami członkowskimi*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2015, nr 12, s. 35–39.
- Kowalik-Bańczyk K., *Stosowanie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka jako umowy UE*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2014, nr 1, s. 40–47.
- Krzyżanowska-Mierzevska M., *Europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności w Polsce – refleksje po trzydziestej rocznicy ratyfikacji*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2024, nr 5, s. 4–18.

¹⁸⁵ Wyrok ETPC z 22 marca 2012 r., Konstantin Markin przeciwko Rosji [WI], nr 30078/06, § 89.

¹⁸⁶ Wyroki ETPC z: 18 stycznia 1978 r., Irlandia przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 5310/71, § 154; 5 lipca 2016 r., Jeronovičs przeciwko Łotwie [WI], nr 44898/10, § 109.

- Lenaerts K., *Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej a ochrona praw podstawowych*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2013, nr 1, s. 4–16.
- Miąsik D., *Zasady i prawa podstawowe*, t. II, *System prawa Unii Europejskiej*, Warszawa 2022.
- Richardson M., *Taxpayers’ Right to Defence in the EU Law and European Convention on Human Rights Regimes*, Amsterdam 2024, <https://doi.org/10.59403/1m2kdhf>
- Spano R., *Zasada rządów prawa jako gwiazda przewodnia w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka – trybunał strasburski a niezawisłość sądownictwa*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2021, nr 5, s. 4–16.
- Taborowski M., *Poziom ochrony praw podstawowych wynikający z Karty Praw Podstawowych UE jako przeszkoda dla przystąpienia Unii Europejskiej do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2015, nr 12, s. 28–34.
- Żak M., *Pojęcie standardu prawnego w sieciowym systemie prawa*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2019, nr 1, s. 8–21.